

A Collegium Fratrum Arvalium szervezete.*)

A kollégium szervezetéről jó értesülésünk van. Sabinus Masurius tudósítása szerint¹ 12 tagja volt a testületnek s ezt a jegyzőkönyvek sem czáfolják meg. A kollégiumnak nem maradt olyan névsora ránk, mint a minőt az augures, salii, sodales Augustales-Claudiales stb. papi testületeiről² birunk. Valószínűleg nem is volt ilyen névsoruk, hanem megelégedtek azzal, hogy az új tag felvételét jegyzőkönyvbe vették, rájuk vagyunk tehát utalva. Kétféleképen nyújtanak nekünk utbaigazítást: azzal, hogy az egyes tagok felvétele bennük pontosan van vezetve, másodsor pedig, hogy minden egyes összejövétel alkalmával az illető jegyzőkönyv végén felsorolták a jelenvoltakat.

A jelenlevők száma nagyon változó; 6—9-nél több nem igen jelenik meg, a minék oka sok lehet. Nem hagyhatjuk említés nélkül e helyen a Kr. u. 69 évet, a mikor márczius 14-től június 5-ig egyedül L. Maecius Postumius van jelen³ s talán ebben a zavaros időben ő a kollégium egyetlen tagja. Azért a kollégium teendői nem szenvedtek: az összes szükséges áldozatokat bemutatta, mint promagister,⁴ sőt a májusi ünnepet is végig csinálta, ámbár az erről szóló feljegyzések nagyon rövidre fogva, csak az ünnep második (ekkor május 29) napját említik, amint az a korábbi szokásnak megfelel.

A tagok száma szempontjából fontos még az 57 esztendő, mikor egy alkalommal 12 tag van jelen⁵ Nero császáron kívül, holott egész biztosan tudjuk, hogy ő is tagja volt a kollégiumnak. Ez a tény azonban nem szól Sabinus Masurius tudósításának helyessége ellen, mint azt Hula alaposan kimutatta.⁶ Az ő fejtegetései alapján bizonyos, hogy a tagok száma 12 volt, melyet a császárkorban meg nem halladtak másként, mint úgy, hogy a császárokat s a császári ház más férfitagjait *supra numerum* választották be, a mi általános szokás más

*) A Collegium történetét lásd az *Erdélyi Múzeum* 1906. 241. l.

¹ Gellius, i. h. VII. 7. 8. V. ö. Plinius, hist. nat. XVIII. 6. Mommsen a *Grenzboten* 1870. I. 165. s köv. lapjain a 12 hónappal veti össze a 12 tagszámot. Másik — Acca Larentia 12 fia — magyarázatát fennebb láttuk.

² C. I. L. VI. p. 441. s köv. nr. 1976. s köv.

³ U. o. 2051. 176. II. 13. sorok.

⁴ Valószínűleg önnön-magát nevezte ki.

⁵ C. I. L. VI. 2039. I. s köv. sorok.

⁶ Arch.-epigr. Mitth. XVIII. 71. s köv. II.

papi testületeknél is. Ha erre nézve volt valami, a mi félre vezethetett, az Henzen keltezéseinek némely hibájából keletkezett.¹

Az elhalálozás folytán vagy egyébként megüresedett helyet *cooptatio* útján töltötték be, mint a római papi testületek legtöbbjénél.

Az eljárás ez volt: a hely megüresedését a magister vagy helyettese — legalább eleinte — bejelentette a testületnek² s felhívta, hogy mást válaszson helyébe. Ennek megtörténtét elnökileg kijelentette, illetőleg határozattá emelte s az újonnan választottat *ad sacra deae Diae vocavit*.³

Van a *cooptation*nak egy *látszólag* eltérő módja, a mely sok félreértésre ad okot. Ez a *per tabellas* (*ex litteris, ex tabella*) való *cooptatio*, melynek legáltalánosabb formájául felvehetjük a 118 évi februárius 26-án történt *cooptation*ról szóló feljegyzést.⁴

Az ilyen tudósításokból azt következtette Gemoll,⁵ hogy a magánosok *cooptatio*ja általában *ex litteris imperatoris* történt. Sőt a legújabb álláspontot képviselő Wissowa is azt hiszi,⁶ hogy Caligula óta a *cooptatio*ok egy része állandóan így történt, vagyis a császár által jelölt férfiút, a császár levelének felolvasása után *feltétlenül* meg kellett választaniok. Ilyen magyarázatot adnunk ennek a választási módnak talán még sem helyes, a mennyiben már a Kr. u. 14 évből van adatunk arra, hogy a távollevők — és pedig *nem csupán* a császár vagy a császári ház tagjai, hanem Paullus Fabius Maximus is — *per tabellas cooptarunt*.⁷ És ez rendes módja volt a távollevők részéről való szavazásnak. Ezt bizonyítja az is, hogy az erre vonatkozó feljegyzés a jelenlevők nevei *után* van, holott a császár is köztük van. Valószínű, hogy már ekkor is az Augustus jelöltjét választották meg, annál is inkább, mert a megválasztott Drusus Caesar volt. Senki sem tagadhatja, hogy a császár jelöltje mindig átment, mert ennek ellenkezőjét elképzelni sem lehet. De azért a császárnak még sem volt *formailag*

¹ Így a C. I. L. VI. 2081 darabja nem 122-re, hanem későbbre teendő, mert az abban szereplő A. Larcus Macedo cos. suff. a 122 évben még csak vir praetorius volt, tehát ez a felirat — későbbi. Ha azonban ez a darab későbbi, akkor a 2079. sz. sem származhatik a 119. évből, hanem későbbi, a tagok egyezése miatt.

² E bejelentés csak egyszer a Kr. u. 21 évben van feljegyezve s így szól: III. K. Jun. [in regia?] quod T. Qu[inctius Crispinus] Valeria[nus] magister fratrum Arvalium [ad fratres Arvales ret] tulit in [locum] demortui [alium?] a fratrib[us] Arvalibus ad sacra deae Diae vocari de[bere] . . . Más alkalommal pusztán a *cooptatio* megtörténte van feljegyezve az elnöki bejelentés elhallgatásával.

³ A jegyzőkönyvekben így van felvéve:

a) ille magister illum in locum illius fratrem Arvalem cooptavit et ad sacra vocavit;

b) astantibus fratribus Arvalibus cooptatus est in locum illius — ille.

c) collegium fratrum Arvalium convenerunt ibique cooptarunt fratrem Arvalem illum in locum illius.

Ezek a főtípusok; az ezektől esetleg mutatózó eltérések nem változtatnak a formula alapján.

⁴ C. I. L. VI. 2078. 25. s köv.

⁵ A. Gemoll, De cooptatione sacerdotum Romanorum, Berolini, 1870. 17 s köv.

⁶ Pauly-féle Realencyclopaedie, 2. kiad., II. köt. 1469. lap.

⁷ C. I. L. VI. 2023. 15. s köv.: *per tabellas cooptarunt imp. Caesar Augustus, Ti. Caesar Augusti filius, Germanicus Caesar Ti. filius, Paullus Fabius Maximus* és u. o. 24. s.: *per tabellas cooptavit Ti. Caesar divi Aug. filius Augustus.*

meskedtek a senatus ilyen határozatának s a császárt trónralépte után azonnal tagúl választották *supra numerum*, ha esetleg még nem volt tag, holott szigorúan véve a senatus határozata csak a *pontifices, augures*, XV. v. s. f., VII. v. *epulonum* és a sodales Augustales kollégiumait útasította, illetőleg kötelezte közvetlenül.¹

Az itt felsorolt módozatok egyikének alkalmazásával felvett új tag *ad sacra vocatur*, amit helyesen felavatásnak értelmezhetünk, anélkül, hogy annak módjára nézve bővebben nyilatkoznunk módunkban volna.²

Ezzel az új tag már a kollégiumnak végérvényesen tagja s a jegyzőkönyvet, mint jelenlevő, ő is aláírja.

A 43 év jegyzőkönyvében³ olyan nyomok maradtak, melyekből arra lehet következtetnünk, hogy a cooptatiót lakoma követte volna. Minthogy azonban e részből alig pár betű maradt fenn s más feljegyzésekben ilyen lakomáról nincs említés, azt kell hinnünk, hogy ha akkor történt is ilyen lakomázás, az nem volt rendes következménye a cooptationak. Nem lehetetlen azoóban, hogy más oka is lehetett épen azon alkalommal is, mely ok a sor hiányzó részében fel is lehetett jegyezve. Döntő bizonyítékunk azonban egyik lehetőség mellett sincs.

Hátra van még arról szólanunk, hogy ki lehetett a kollégium tagja? Marini, s őt követve Marquardt⁴ azt állították, hogy csak patricius volt taggá választható. Mommsen ellenben nem lát semmi alapot ilyen feltevésre. Ellenben legalább hallgatólagos érveket tud felhozni a mellett, hogy plebejusok is lehetek tagok. De maguk a feliratok is azt bizonyítják, hogy plebejus is volt frater Arvalis;⁵ így pl. L. Salvius Otho, aki a 39 évben flamen collegii fratrum Arvalium,⁶ akkor még plebejus, mert csak 48-ban Claudius jóvoltából lett allectus inter patricios.⁷ Az azonban kétségtelen, hogy csak senatori rendűek lehetek tagok, mivel a császárok olyan testületbe, a melynek lovagrendű tagjai is voltak, nem léptek be.⁸

Hula⁹ azt hiszi, hogy az egyes ünnepélyeken való részvétel nem volt kötelező csak azokra a tagokra, kik sportulát élveztek s innen a nagy ingadozás a jelenvoltak számában. Valószínűleg igaza van abban, hogy nem volt kötelező a megjelenés, mert nem is lehetett az, tekintettel, hogy a tagok élethossziglan választottak, de nem csupán ez volt a foglalkozásuk, hanem igen gyakran — szintén állami ügyekben — a birodalom igen távoli részében kellett tartózkodniok, a mikor lehetetlenség volt megjelenniök a kollégiumban. A megjelenésnek a sportula élvezetéhez olyan módon kapcsolása, mint ő teszi, téves, mert

¹ Dessau, i. h. 208. l.

² Marini, Marquardt és Henzen is felavatást értenek e kifejezésen, míg Gemoll egyszerűen a collegiumba való meghívásnak tartja, helyesebben ottani bemutatásnak; csakhogy ott a felavatás előtt nem jelenhetett volna meg s így az első értelmezés a helyes.

³ C. I. L. VI. 2031. 3.

⁴ Marini, Atti p. XVII. Marquardt, Staatsverw. IV. 147. l.

⁵ Mommsen, Röm. Forsch. I. 79.

⁶ Willmanns, 1151. 1159. 1187. 1808; Orelli, 3382.

⁷ Henzen, Acta, p. XLIX.

⁸ Suet. Otho 1., Cf. Tacitus. Ann. 11. 25.

⁹ V. ö. még Dessau, i. h. 218. lap.

nem azok kellett, hogy megjelenjenek, a kik sportulát kaptak, hanem azok kaptak sportulát, a kik megjelentek. Ezt bizonyítja a sportula alaptermészete mellett az is, hogy a jegyzőkönyvek sohasem egyenként említik meg azokat, a kik sportulát kaptak, hanem olyan módon, hogy az *mindig az összes* megjelentekre értendő. Azt pedig nehéz feltételeznünk, hogy ilyen alkalmakkor még tévedésből sem került volna egyetlen egyszer sem olyan tag az ünnepélyre, a kinek — Hula feltevése szerint — nem volt meg a sportula élvezeti joga. Annál nehezebb ezt feltennünk, mert hiszen kétségtelenül joga volt megjelenni minden tagnak, ha nem is kötelessége. Ha pedig olyan tag is lett volna a jelenlevők között, a ki sportulát nem kapott, már számadás szempontjából is ki kellett volna tüntetni. Mindenesetre megállapodhatunk abban, hogy a megjelenés nem volt, mert nem is lehetett, feltétlenül kötelező s mindenkinek lelkiismeretére bízta, hogy megjelenik-e a mikor teheti, avagy nem. A megjelentek számában való nagy ingadozás pedig kielégítően megmagyarázható azzal, hogy a kollégium tagjai olyan előkelő emberek voltak, kiket — a természeti akadályokon: betegség stb. kívül — az uralkodó vagy a senatus részéről nyert különféle megbízások is távol tarthattak, illetőleg akadályozhattak a megjelenésben. Azonkívül azt sem tudjuk, hogy *sede vacante* mennyi ideig lehetett a betöltéssel várni s így gyakran üresedés miatt sem volt teljes a kollégium. És még egyet: a császárkorban nagyon hamar megszokták a rómaiak a szolgálai hízélgést, mely sokszor épen ezekben az ünnepségekben nyilvánult a legémelyítőbben. Vajjon nem lehet-e és nem szabad-e feltennünk, hogy pl. egy Tacitus ha véletlenül tagja a kollégiumnak s másképp nem tudván megkímélni magát az undorodástól, úgy segíteti magán, hogy egyszerűen nem jelent meg s ha kellett, keresett valami ürügyet távolmaradásának igazolására.

A jelenlevők felsorolásának volt-e valamelyes törvénye vagy nem? S ha volt: milyen? Fontos volna, ha ezekre a kérdésekre igenlő feleletet tudnánk adni, mert azzal az egyes töredékek keltezésében is igen nagy segítséget nyernénk. A Kr. u. 14 évi jegyzőkönyvekben úgy látszik teljes törvényszerűség uralkodott a felsorolásban, a mely abban állott, hogy legelőbb — ha megjelentek — a császár és házának tagjai állanak, míg a többi tag közül a *consulares* megelőzik a *praetoriit*, s az egyes fokozatokban a hivatalviselés rendje szerint, vagyis öregség szerint következnek.¹ A Kr. u. 38 évi jegyzőkönyvekben nagyjában szintén megtartják ezt a szabályt, de az egyes csoportok keretében mégis van némi eltérés. Az 57 év után pedig már nem alkalmazkodnak ahhoz sem, hogy a *consulares* okvetlenül megelőzzék a *praetoriit*. De nem volt meg ez az alkalmazkodás a Kr. e. időkben sem: pl. a 20/21 évi jegyzőkönyvtöredéken² a legnagyobb önkény uralkodik ebben a tekintetben. A 118 és 120 évi jegyzőkönyvekben szemmel látható az a törekvés, hogy a jelenlevők felsorolásában valamelyes rend létesítség és pedig valószínűleg azt vették alapul, hogy ki mióta tagja a kollégiumnak, mert az újonnan felvett tagok a legutolsó helyen vannak. De annyi

¹ Arch.-epigr. Mitth. XVII. 73. l. Mommsen, Eph. Epigr. VIII. 307. lap.

² Eph. Epigr. VIII. p. 316. nr. 1., C. I. L., VI., 32338. V. ö. Arch.-epigr. Mitth. XV. (1892.) p. 23—28.

már a Hadrianus előtti korból is bizonyos, hogy a magister, illetőleg a promagister neve áll legelől, kinek nevét azonban csak a 60 év óta szokás a jelenlevők között felsorolni, mivel a keltezésnél említve lévén, fölöslegesnek tartották megismételni. A császári ház tagjai persze mindig legelől vannak.

A fratres Arvales *jelvényéről* irodalmi úton Plinius és Gellius értesítenek amaz szerint, ez a jelvény: *spicea corona, quae vitta alba colligeretur*; a másik szerint: *spicea corona et albae infulae*. E tudósításokat a berekben talált császárszobrok megerősítik. A meny nyíben fejüket kalászkoszorú ékesíti, valamint bizonyítják a jegyzőkönyvek, mikor az ünnep második napjának cselekményeit leírják.¹

Az ott említett toga praetexta nem tekinthető külön jelvénynek, mert a tagok valamennyien senatori rendűek lévén, azonkívül is megillette őket.

A kollégiumnak két, évenként választott tisztviselője volt: a *magister* és a *flamen*. Amaz a testület vezetője, ki annak minden hivatalos ténykedésekor elnököl;² társait a májusi ünnep 1. és 3. napján, s a 2. nap délutánján házánál látja, hacsak azok valamely okból más hol nem gyülekeznek össze, a mire nagy ritkán van példa.³ Az ilyen lakomák helyét a jegyzőkönyvek *apud magistrum* szavakkal szokták jelölni, de ebből még sem lehet arra következtetnünk, hogy a költségeket a magister állotta, a mi kissé igen nagy úri mulatság lett volna, hanem csak azt jelenti, hogy a szükségesekről a tagok sportulája fejében a magister gondoskodott.

A magister nevével jelölték az évet, amennyiben látjuk, hogy a 36 és 30 évek egyikéből származó naptár homlokán a magister neve állott; de a jegyzőkönyvekben is mindig említetik, és pedig úgy, hogy a consulok neve után a magister is szerepel.⁴ Választása mindig a májusi ünnep második napján történt és oly módon, hogy *ex Saturnalibus primis ad Saturnalia secunda* lássa el hivatalát. Tehát a fratres Arvales hivatalos éve egyik Saturnaliától (decz. 17.) a másikig tartott s ez teljesen meg is felel az ő tisztüknek, mely abban állott

¹ Pl. C. I. L. VI. 2065. II. 24; 2067., 52.; 2075., II., 12.: *sumptisque praetextis et coronis spiceis vittat.* . . . ; ettől lényegileg nem tér el a többi sem.

² Több római papi testület elnöke *magister*, így a XV. viri sac. fac. collegiumának elébb 2, majd 5 magistere van, nemkülönben a sodales Augustalesnek 3. A pontifices elnökének neve *pont. maximus*, de az ő helyettese is *promagister*. V. ö. C. I. L. I. p. 412. és Plinius hist. nat. 28., 12.; Orelli-Henzen 1849., 2263., 6046., 1181., 2244., 3134., 3969., 4376. és a III. köt. X. sz. Index-ét.

³ Így pl. 122-ben C. Vitorius Getánál (C. I. L., VI., 2081., 9. láttuk, hogy későbbi évre teendő ez a darab); 155-ben valami Primus nevű tagnál, akinek teljes nevét azonban nem tudjuk (C. I. L., VI., 2086., 24.); 213-ban Aelius Coeranus házában (C. I. L. VI. 550. lap, 213 évi jegyzőkönyv 12. sora); — valószínűleg azért, mert a magister háza kevésbé volt alkalmas. Ez lehet az oka annak is, hogy Antonius Pius idejében egyszer „*in Palatio in Divorum*“ gyűltek össze az ünnep harmadik napján: C. I. L. VI. 2087., 4.

⁴ Pl. C. I. L. VI. 2086., 1—4.

C. Julio Severo; M. Junio Rufino cos. II. non. Jan. magisterio Avilli Quadrati per promag. M. Fulvium Apronianum etc. Kr. u. 155.

legfőképp és eredetileg, hogy a vetésekért imádkozzanak. Már pedig az, hogy Saturnus és így a Saturnalia is szoros kapcsolatban állanak a mezőgazdasággal, régóta bebizonyított tény.¹

Ha a *magister* évközben meghalt, helyébe *suffectus* következett, vagyis más választottak ugyan, de azért ez az újonnan választott is, az eredetileg megválasztott neve alatt szerepelt s az évet amannak nevére jelölték. Így a Kr. u. 78 évben C. Salonius Matidius Patruinus volt az eredetileg megválasztott magister, ki azonban már az év elején meghal s helyébe márczius 1-én új tagot és új magistert is választanak. Ez utóbbi P. Sallustius Blaesus. De azért az év úgy van jelölve: *mag[isterio] C. Saloni Matidi Patruini in cuius locum successit . . . P. Sallustius Blaesus.*² Ugy látszik azonban, éppen az itt idézett jegyzőkönyvből, hogy míg a rendes magistert mindig a berekben választották, addig a *suffectus* más gyűléshelyen is választható volt, a jelen esetben éppen Concordia templomában.

Az egyes tagok több ízben is választhatók voltak magisterré, amint arra vannak példáink is. A császárok közül is többen töltötték be ezt a tisztséget.³

A magistert időleges akadályoztatása esetén a kollégium valamelyik tagja helyettesíti, kit időről-időre ő maga kért fel a helyettesítésre s kit általában *promagisternek* neveznek, de nem *promagister collegii*, hanem a *magisteré*. Működését jelölték még *curam agens* vagy *vice fungens magistris* formulával is.⁴ Abból, hogy esetről-esetre a *magister* bizta meg a helyettesítéssel, az is következik, hogy egy évben több is szerepelhetett a *magister* helyetteseként, ámbar tényleg a leggyakoribb eset az, hogy a *magister* mindig ugyanazt a társát kérte fel a helyettesítésre.⁵

A kollégium másik, évenként választott, tisztviselője a *flamen*. Az volt kötelessége, hogy a *magisternek*, illetőleg *promagisternek*

¹ Lásd: Henzen, Acta, 34. lap.

² C. I. L. VI. 2056. 28. A szöveg többi része kissé zavaros, de a tények megértését nem zavarja.

³ Érdekességénél fogva érdemes megemlítenünk a zavaros 69. évet, mikor az év elején Galba volt a *magister*, kit később Otho követett. Márczius 14-én még Otho a *magister*, de a jegyzőkönyvben már Vitellius neve szerepel; ellenben április 30-án senkit sem irtak *magisternek*, holott Otho már megöletett, de csak május 1-én szerepel Vitellius *magisterként*. A későbbi *damnatio memoriae* miatt azonban neve itt is kitörülte, mint általában az egész jegyzőkönyvben s csak a betűk felső része maradt meg. A *damnatio memoriae*t a kitörő tévesen a volt császár testvérének, L. Vitelliusnak nevére is kiterjesztette és azt is kikaparta.

⁴ C. I. L. VI. 2065. I. 2. s. köv., II. 16. s. köv. Azonkívül máshol is.

⁵ Két *promagister* szerepelt: 155 évben és pedig M. Fulvius Apronianus és C. Julius Maximus (C. I. L. VI. 2086. 3. és 12.); amaz többször is szerepel, míg emez csak egyszer, januárius 7-én; kettő szerepel 119-ben is: C. Viterius Hosidius Geta és Ti. Julius Julianus Alexander (C. I. L. VI. 2079., 1. és 4.) Ne hagyjuk említés nélkül a 69. évet sem, amikor Galbát és Othot Salvius Otho Titianus helyettesíti, de mikor ez Vitellius ellen hadba száll, L. Maecius Postumus a *promagister*, ki Vitellius uralkodása elején is szerepel ebben a minőségben, de később más találunk *promagisternek*, kinek nevéből azonban csupán C maradt fenn s így valószínűleg Q. Tullius Sassiuss volt, aki ebben az évben a jelenlevők közt szerepel (C. I. L. VI. 2051., I. 22. és II. 16.). Henzen, Acta XCV., ezt Cajusnak szeretné tartani, de ilyen nevű tag abban az évben nincs; ellenben a megmaradt rész Q-ra is kiegészíthető.

leginkább a májusi nagy ünnep másod napján segédkezzék. Választása ugyanakkor és ugyanolyan időre történt, mint a magister választása. A két hivatal betöltése úgy látszik szorosabb viszonyban is volt egymással. Ezt lehet következtetnünk a 78 év jegyzőkönyvéből, mely a szóban forgó helyen sérült ugyan, de annyit mégis megállapíthatunk, hogy L. Veratius Quadratus márczius 11-én flamenné választott, holott az év elején (jan. 3.) még promagisterként szerepel C. Salonius Matidius Patruinus helyett, sőt úgy látszik márczius 1-én is, ő elnökölt, a mikor C. Salvius Liberalis Nonius Bassus magisterré választott. Ezt abból lehet következtetni, hogy a jelenlevők közt legelől említetik, míg az új magister a legutolsó helyen.¹ Már most az bizonyos, hogy rendes körülmények között a flamens a májusi ünnep második napján választották egy évre, tehát rendes választás márczius 11-re nem eshetett. Ellenben valószínű, hogy a magister halálával a flamennek is le kellett mondania (vagy választása lemondás nélkül is érvénytelenné vált?) s az így megüresedett helyre választotta meg a kollégium L. Veratius Quadratum — hogy ki helyett, nem tudjuk. Azonban nem valószínű Henzen feltevése, hogy — legalább egy időben — a magister nevezte volna ki a flamens. Ennek ellentmond a választásról szóló feljegyzés szövegezésé.² Henzen feltevéseit arra alapította, hogy a flamens választását a Domitianus korabeli feljegyzések említik, de azután egész Antonius Pius koráig nem.

Ebből azonban nem következik az, hogy a magister nevezte volna ki, mivel lehetett az elhallgatásnak más oka is, melyet azonban nem ismerünk. Negatívus bizonyíték, a hallgatás nem lehet elég erős indító ok a feltevésre, mikor az elébb idézett helyek pozitíve a választás mellett bizonyítanak. Az *item* szócskával való kapcsolás minden kétséget kizár. Egyetlen hely bizonyíthatna ellenünk, illetőleg Henzen mellett: a 78 évi jegyzőkönyvnek már idézett helye.

De ha helyes is Henzen kiegészítése, hogy: *flaminemque nominavit*, — akkor sem érthető az másként, mint úgy, hogy a magister a kollégium határozatát kihirdette.⁴

Hogy császárokat is választottak flamenné, bizonyítja az Antoninus Pius esete, kit a 156 évre választottak meg.⁵ A flamens akadályoztatása esetén a *proflamen* helyettesíti, kinek neve mellett a *vice flaminis fugens* kifejezés is áll.⁶

Volt még a kollégiumnak egy bizonyos számú rabszolgája, ezeket *publici* névvel nevezik. Ezek valószínűleg császári rendelettel a familia publicából *allecti sunt ad fratres Arvales*,⁷ mint az más nagy kollégiumoknál is szokásban van. Úgy látszik azonban, hogy — legalább ideiglenes helyettesítésre — a magisternek, illetőleg promagister-

¹ C. I. L. VI. 2056., 4, 24, 29, 32–33.

² C. I. L. VI. 2065., II. 30–32; így szól még a 89., 91., 155., 183., stb. évi feljegyzés is.

³ C. I. L. VI. 2067, II. 6.

⁴ C. I. L. VI. 2056, 32. A kiegészítés azonban így is lehetséges: *flam[inem](que) fec(erunt)* vagy *[crea(verunt)]*, mindkettőre nézve van példánk.

⁵ C. I. L. VI. 2086, 40.

⁶ C. I. L. VI. 2065, II. 27., 2079, 8; 2080, 39.

⁷ C. I. L. VI. 2065, II. 13–14.

nek is volt kirendelési joga. Legalább erre mutat a 155 év jegyzőkönyvének december 11-ről szóló feljegyzése,¹ miből az is kiviláglik, hogy a publici tovább is tagjai maradtak a familia publicanák s alkalomadtán más alkalmazásra is kirendelhetők voltak. A publici segítségére és szolgálatára állottak a fratresnek és pedig nemcsak valóságos, hanem adminisztratívus téren is, nemcsak áldozáskor segédkeztek, hanem volt köztük pl. *publicus commentariensis*, vagy a *commentariis*, sőt egyszer *tabularius rationis castrens* is, mely utóbbi talán nem a kollégiummal kapcsolatos szolgálat s így azt bizonyítaná, hogy egyes publici nem voltak állandóan a fratres Arvales szolgálatára rendelve, hanem csak időről időre.² Minthogy azonban a kérdéses hely nagyon megrongálódott, ez még nagyon kétséges.

Még a publicit megelőzőleg kellett volna szólanunk a *calatorok*-ról. Ha ezt nem tettük, annak oka, hogy a calatores nem annyira a kollégium, mint inkább maguknak az egyes papoknak állanak szolgálatára. Ezek a calatores ugyanis az egyes papok felszabadítottjai sorából kerülnek ki, kiket patronusuk hív meg a kollégiumban való szolgálattételre. A calator halála esetén, vagy ha egyéb okból kilépett a szolgálattól, gazdája mással helyettesítette. Minden frater első calatorjának bizonyos összeget kellett a kollégium pénztárába befizetnie, melyet azonban az utána ugyanazon frater által meghívottaknak nem kellett fizetniük.³ A májusi ünnep második napján, midőn a fratres *lucum deae Diae summoto ascenderunt* vagy *ad summotum escenderunt*⁴ azt a teendőt végezték, amit a magistratusoknál a lictorok szoktak; ez a kifejezés ugyanis a lictorok által szokásos helycsinálásra vonatkozik, mit a fratresnél, nem lévén lictorjaik, a calatores végeztek.⁵ Ők végezték a magister, vagy helyettese megbízásából és a publici segédkezésével a berekben szükségessé vált kisebb engesztelő áldozatokat is.⁶

Egy ízben említést tesznek a feljegyzések egy *aeditu*usról is, ki egy kisebb engesztelő áldozatnál szerepel.⁷ Ezt az áldozatot a calatores, publici és ő mutatták be s a felsorolás rendje is ez, miből joggal következtethető, hogy rabszolga volt. Tán helyes az a feltevés, hogy míg a publici a császári familia publicából rendeltetett ki, ez magának a kollégiumnak, vagyis dea Diának a rabszolgája.

A májusi ünnepről szóló jegyzőkönyvekben előfordulnak még: *pueri praetextati patrimi et matrimi senatorum filii numero IIII*.⁸ Először a 80 évre vonatkozó feljegyzésekben szerepelnek,⁹ de sem számuk, sem nevük nincs felemlítve, míg a 118, 120, 183 és 186 években számuk és nevük legalább annyira épen maradt ránk, hogy kiegészíthető, holott a 117 és 241 évből maradt nyomok erre nem nyújtanak módot.¹⁰ Az, hogy ingenuusoknak s patrimi et matriminek

¹ C. I. L. VI. 2086. 64—66.

² C. I. L. VI. 2103, a. 4.; 11.; 2104. b. 30.; 2104. b. 40—42.; 2105, 18.

³ C. I. L. VI. 2080., 45—48.

⁴ C. I. L. VI. 2065., II. 25.; 2075., II. 12—13.

⁵ Marquardt, Staatsverw. III. 436. I. 2. jzt.

⁶ V. ö. Henzen, Acta, 132. s. köv. I.

⁷ C. I. L. VI. 2068., II. 27.

⁸ C. I. L. VI. 2059. 9.

⁹ C. I. L. VI. 2104. 11—12.

¹⁰ C. I. L. VI. 2076. 15., 2078., I. 51., II. 16., 2080. 31. stb.

(vagyis törvényes jogú házasságból származóknak és olyanoknak, kiknek apjuk és anyjuk él) kellett lenniök a római vallásos jog természetes következménye. Hivatásuk nem az volt, mint a camillinek, hogy t. i. csak az áldozáskor segédkezzenek s nem is az, mint a lakománál felszolgáló puernek, hanem az, mi a puer familiaris. Az előkelő rómaiak fiai ugyanis nemcsak a tanácskozásba kísérték el atyjukat, hanem a lakomákra is.¹ Így volt a fratresnél is, kiknél — ha nem a saját fiaik, más előkelő fiugyermekek — szintén a család fiának szerepét töltötték be s a lakománál a 3—3 személyre szóló tricliniumok végénél katédra-
rákon ültek. Azonkívül minisztráltak a májusi ünnep második napján és sportulát is kaptak. Ennek összege nem ismeretes, de semmi esetre sem volt 100 denarius, mint a papoké, hanem kisebb (25 denarius?) összegű.²

A collegium fratrum Arvalium szervezetéről szólva, még szólunk kell a collegium rendeltetéséről, a fratres Arvales tisztéről. Eredeti rendeltetését általánosságban már Varro kifejezéséből *sacra publica faciunt propterea ut fruges ferant arva* megértjük, de a fennmaradt jegyzőkönyvek kimerítően értesítenek a részletekről is. Megtudjuk ezekből, hogy fő hivatásuk az idők folyamán sem változott. Nem szorult háttérbe, de némileg megcsontosodott, míg újabb hivatásuk: a császárkultusz igen jelentős fejlődést mutat. Mert kultuszuk a császárkorban két irányú: *a)* egyrészt dea Dianak, a kollégium védőistenének szóló áldozásból, *b)* másrészt a császárkultusz szolgálatából áll.

A két kultusz egymással semmiféle kapcsolatban nem áll, hanem egymástól teljesen különálló. Mindkettőben vannak olyan ünnepélyes cselekmények, melyek minden évben rendszeresen megismétlődnek s olyanok, melyek teljesen és tisztán alkalmiszerűek.

Azt, hogy dea Dia milyen helyet foglalt el a római mitológiában, pontosan megjelölni nem tudjuk, mivel neve egyesegyedül a fratres Arvales kollégiumának emlékeiből ismeretes.

Wissowa azt hiszi, hogy a dea³ Dia név nem tulajdonnév, hanem jelzői, tehát olyan régi korból való, a mikor nem volt ritka eset, hogy az istenség nevét melléknévi jelzővel pótolták: *bona dea, dea tacita, deus patrius* stb., mely jelzős név gyakran végképen az eredeti tulajdonnév helyébe lépett.⁴ Ha már most ez a dea dia jelzés csakugyan a legrégebbi római ünnepi naptár egyik istenségére, az u. n. *di indigites* egyikére vonatkozik, az nem lehet más, mint egyike azon két istenségnek, kiket együttesen januáriusban a vetés befejeztével⁵ és áprilisban, a mikor a tenyészés érdekében nagyon is szükséges volt az isteni áldás, közösen tiszteltek Fordicidia és Cerialia ünnepén: t. i. az ó-italiai Tellus és Ceres egyike,⁶ mert a fratres Arvales ünnepének egyfelől indictiója, másfelől maga az ünnep ebbe a két időszakba esik.

¹ V. ö. Tacitus, Ann. XIII. 16.

² C. I. L. VI. 2104. b. 20.: X. van meg az összeget jelző számból.

³ I. h. 1472. l.

⁴ Macrobius, Sat. I. 16. 8. V. ö. Plinius, hist. nat. XVIII. 8.

⁵ Ovidius, Fasti, I. 671.

⁶ V. ö. Mommsen, C. I. L. I. 2. kiad. 315. lap, a hol az egyes mezeli ünnepekről szól.

A császár-kultuszra vonatkozó összes cselekménye a fratres Arvalesnek *alapjában* a pro salute imperatorum et domus eorum jegyében tett évi fogadalmakban és azok beváltásában nyilvánul, mely alaphoz azonban később nagyon sok alkalmi adalék csatlakozott. Ehhez még csak azt kell hozzáfűznünk, hogy a császárok jóvoltáért tett és évenként megismételt fogadalmak a 724=K. e. 30 évből származnak és a régebbi pro salute rei publicae fogadalmak helyét foglalták el és pedig olyan módon, hogy azokkal egyidőben is esnek, vagyis az év első napjaira.¹ A dea Dia kultusztól való teljes függetlenségére mi sem mutathat jobban, mint az, hogy a fogadalom alkalmával szokásos formula csak a 38 évből² tartalmazza a rendesen felhívni szokott capitoliumi istenségek mellett a dea Dia nevét is, ellenben azután többé egyetlen egyszer sem.

Ez ünnepek tulajdonképeni leírása előtt két kérdésen kell rövidesen túlesnünk. Az egyik az ünnepek feljegyzésének kezdetére, a másik a ránk maradt feliratos emlékek lelőhelyére, vagyis a kollégium szent berkének fekvésére vonatkozik.

Klügman kétségbe vonta,³ hogy a fratres Arvales végeztek volna olyan cselekményeket, melyeket nem vettek be a jegyzőkönyvekbe. Ezzel szemben tény az, mint Hula kimutatta,⁴ hogy a császári házzal kapcsolatos fogadalmak és azok beváltása *egészen biztosan* csak a Kr. u. 38 évnek már idézett jegyzőkönyvében vannak először felvéve. Hogy vajjon az előtt tartattak-e, nem dönthető el végérvényesen, mert a feljegyzések ránk maradt töredékeiben még a májusi ünnep sem állapítható meg.

A collegium fratrum Arvalium szent berkének (*lucus deae Diae*) fekvéséről legutóbb Hülsen értekezett s eredményeit általánosan helyesléssel fogadták.⁵ Ezek szerint a via Campana mellett az 5—6. mértföldjelző kövek közén, a mai via della Magliana mindkét oldalán feküdt. Csak déli határa állapítható meg pontosan, valószínűleg a Tiberis volt. Az ezen a helyen végzett ásatások azonban nem jártak azzal az eredménnyel, melyet vártak tőlük. Hogy dombra nyúlt fel, az egészen bizonyos a jegyzőkönyvekből, valamint az is, hogy a domb lábánál volt az istennő temploma, elől négy oszloppal egy sorban (*tetrastylum*). A májusi ünnep alkalmával ugyanis bizonyos végzendő műveletekhez *lucum adscenderunt* s viszont *descenderunt lucum* annak végeztével. Volt a berekben egy másik épület is, az u. n. *Caesareum*, a mely előtt a *divine*knak szoktak áldozni. Kerek épület ez, melynek romjai felett a múlt század végén egy vinczellér-ház emelkedett. Sokan, köztük Henzen is, azt vélték, hogy ennek márvánfalán állottak a kőbe véselt jegyzőkönyvek, míg Hülsen kimutatta ennek lehetetlenségét és így azokat eredetileg a dea Dia fennebb említett

¹ U. o. 305. lap.

² C. I. L. VI. 2028, 13. A 27 évi jegyzőkönyvről nem lehet határozottan állítani, mert ez a része hiányzik. De ha helyes Henzen kiegészítése (U. o. 2024. 29.), akkor ez is szemléltető példa arra, hogyan vesztett ennél a fogadalomnál dea Dia egy évtized alatt is jelentőségéből.

³ Philologus, XXVIII. (1869.) 481. lap.

⁴ Arch.-epigr. Mitth. XV. 23—24. ll.

⁵ Eph. Epigr. VIII. 341. s. köv. l.

templomán elhelyezetteknek kell tartanunk. Mommsen a két épületet azonosnak tartotta,¹ de ennek téves volta ma már általánosan el van ismerve. Kellett még a berekben *circus*nak is lennie, melynek helyéről azonban nem tudunk semmi bizonyosat mondani, mert erre nézve az ásatások teljesen eredménytelenek maradtak.

Voltak, kik azt hitték, hogy volt a berekben *fürdő* is, mivel a 218 és 241 jegyzőkönyvekben a *fratres a balneis*, illetőleg *loti in cathedris* consederunt. A berektől távolabb, a 6 mértföldjelző kövön túl kerültek is elő egy fürdő maradványai, de ezek nem tartoznak a berek körletéhez. A fennebb idézett jegyzőkönyvi adatokból pedig nem helyesen következtettek arra, hogy a berekben fürdőnek kellett lennie, mert azok a tudósítások a májusi ünnep első napjáról szólnak, a mikor a *fratres* benn a városban gyűltek össze.

Ne hagyjuk említés nélkül még azt sem, hogy magában a városban nem volt a kollégiumnak saját épülete, hanem összejöveteleiket eleinte mindig más-más helyen tartották,¹ míg úgy látszik Vespasianus állandó használatra átengedi gyűléseik számára az *aedes Concordiae*, vagy — mint 78 óta írják — *in pronao aedis Concordiae*. A császárkultuszszal járó áldozásokat mindig az illető templom előtt mutatták be.

Legfontosabb ünnepük a *dea Dia* májusi nagy ünnepe.

Valamint a mezei munkával összefüggő legtöbb ünnep, úgy ez is változó ünnep volt. Napját minden év elején, januárus hó *Nonae*ja és *Idusa* közt, a *magister* állapította meg. Nem tudjuk, hogy az ünnep napjainak e megállapítása (*indictio*), az Augustus és Tiberius korabeli jegyzőkönyvekben be volt-e vezetve, mert az erre vonatkozó töredékekből a kérdés el nem dönthető. Először kétségtelenül csak a 38 évi feljegyzésekben állapítható meg s ettől kezdve állandóan — ha csak az a része a följegyzéseknek el nem veszett — ugyanazon a helyen, vagyis az év legelején és pedig az összes megállapítható esetekben januárus hó *Nonae*-ja és *Idusa* között valamelyik napon. Meg van jelölve rendszeren az *indictio* helye is, a *Pantheon*, *aedes Concordiae*, vagy másik kifejezéssel *in pronao Concordiae*. Az *indictio*ra vonatkozó feljegyzések meglehetősen változatoságot mutatnak ugyan, de ez magának a ténynek lényegét nem érinti, mert az állandóan ugyanaz. Bizonyára az sem a lényeg, hanem csak a feljegyzés formájának változására vonatkozó eltérés, hogy a 87 év előtti feljegyzések szerint az *indictio* a *magister* részéről történt a kollégium nevében, míg később úgy van feltüntetve, hogy a kollégium részéről történt az.

Az *indictio*ra vonatkozó feljegyzésekből első tekintetre kitűnik, hogy nem az *indictio* lényegében, hanem csak a feljegyzési módban történt idők folytán változás; ez lett idővel részletezőbbé, a nélkül azonban, hogy a lényegben valamelyes változást feltennünk alapos

¹ Grenzboten 1870. I. 167. jzt.

¹ Pl. 14-ben a *Regia*-ban (C. I. L. VI. 2023. a. 9. 18.); 38-ban *in aede Jovis Statoris* (U. o. 2028. 32.); 59-ben *in Pantheo* (U. o. 2041. 50.); 61-ben *Concordia* templomában (U. o. 2043. 7.); 69-ben ugyancsak azon a helyen és *in aede divi Julii* (U. o. 2051. I. 5.).

okunk volna: a lényeg az volt akkor is, mikor a feljegyzések csak pár szóban említették, mint mikor részletesebben megörökítették. A többi eltérés is csak szavakban van.

Általános jelölése a napoknak:

XVI. (vagy VI.) K(alendas) Jun(ias) domi

XIII. (vagy III.) K(alendas) Jun(ias) in luco et domi

XIII. (vagy III.) K(alendas) Jun(ias) domi

A *domi* helyett egyszer *domo* és egyszer *Romae* van; utána még *apud* vagy *ad magistrum* hozzáadás is szokásos, nem egyszer *consummabitur* kifejezéssel.

A jelenlevőket eleinte azonnal fel is sorolják. Az 58 év óta azonban az egyes összefüvetelekről szóló feljegyzések *mindig* (azelőtt is nem egyszer) a jelenlevők felsorolásával végződven, az elébbi módon való felsorolás pleonazmus lett volna, de mégis van rá példa. A jelenlevők nevei *in collegio adfuerunt* vagy egyszerűen *adfuerunt* szavak után irattak.

A májusi ünnep tehát rendszerint vagy május 17. 19. 20. vagy május 27. 29. 30. napjára esett és pedig a *nagy átlag* szerint a Varro-féle időszámítás páros éveiben az első napokra, páratlanokban az utóbbi napokra.¹ Ez a szabályszerű váltakozás azonban nem volt mindig meg, hanem csak Vespasianus uralkodása óta kezdődik. Nevezetesen ezt megelőzőleg igen szép számmal vannak eltérések, úgy, hogy erre az időre a kivételek vannak túlsúlyban.

Vespasianus uralkodásától kezdve, a ránk maradt feljegyzések szerint, csak egyszer volt szabálytalanság és pedig a 90 évben, a mikor május 25, 27 és 28 napjain volt az ünnep.²

Mindezekből kitűnik, hogy az eleinte mutatkozó nagy szabadság helyett csak később lépett a határozott váltakozás, a mit annál inkább kell hangsúlyoznunk, minél tetszetősebb Mommsen elmélete,³ melylyel a legtöbb esetben mutatkozó szabályszerűséget magyarázni megmégkísérlette. Ő u. i. azt vette fel, hogy dea Dia ünnepe csak látszólag *sacrificium indictum*, de valójában állandó ünnep s azonos a köztársaság korabeli Ambarvaliával⁴ s ezért az Eudoxus-féle naptár szerint megállapított időpontja már a köztársaság elején olyan módon hozatott a polgári naptárral összhangzásba, hogy az ünnep első napja egyik évben május 17-re, a következő évben 27-re tétetett s így váltakozott.⁵ A fennebbi példák ezt az elméletet az első részében nagyon megingatják, valamint nem erősíti az sem, hogy a kollégium újjászervezése óta vezetett feljegyzésekben már a legelső időkből valókon is

¹ V. ö. Henzen, Acta, 3. l., a hol táblázatos kimutatásba vannak foglalva az ünnep napjai.

² C. I. L. VI. 2067, 46 s. köv. l.

³ Römische Chronologie, 70. s. köv. l.

⁴ Az elméletnek ezt a részét hogy az Ambarvalia és dea Dia ünnepe egy és ugyanaz, alább kifejtendő alapon mi is osztjuk. V. ö. még Hula (Arch.-epigr. Mitt. XV. 26. l.) és Hülsen (Eph. Epigr. VIII. p. 321.) megjegyzéseivel.

⁵ A több napos ünnepeknél ősrégi szabály, hogy az első ünnepi napra egy nem ünnepi nap következett úgy, hogy az ünnep első és második napja mindig páratlan számú napja a hónapnak. A harmadik napja nem tekinthető ünnepnek, hanem csak ünnepzáró napnak, épúgy, mint az első nap is csak előkészület az ünnep második és tőnapjára. (Mommsen, C. I. L. I. 2. kiad. p. 288.)

megtaláljuk az ünnep indictiojának feljegyzését, holott azok az igazán szükségesek csak a legfontosabb tényekre szorítkoznak.

A májusi ünnep lefolyásáról a III. századbéli jegyzőkönyvek kiemelten írnak s minthogy semmi okunk feltételezni, hogy az ünnep lefolyásában a kollégium felújítása óta lényeges módosulás történt volna, azok feljegyzéseit általános érvényességüknek tarthatjuk. Leghasználhatóbbak a 218 és 241 évek feljegyzései.

Az ünnep első napján a fratres Arvales Romában gyűltek össze. Gyülekezési helyük rendszerint a magister (*in domo magistri, in domum magistri* vagy *apud magistrum*) vagy a magister helyett valamelyik másik tag háza, illetőleg *in Palatio in divorum*. Minthogy a hely évenként változhatott, tehát mindig meg is van jelölve közvetlenül a keletkezés után.

E nap ünnepélyes cselekményei két csoportra oszlanak. Az első korán reggel kezdődik s az első századbéli feljegyzések igen röviden szokták említeni. Abból áll, hogy a fratres a megjelölt helyen összegyűltek s a magister vagy promagister elébb tömjén és bor áldozatot mutatott be, majd érintés által megszentelte a múlt és folyó évi termést és a babéros kenyeret. Hogy ez a *panes laureatos* kifejezés mit jelent, kétséges; egyfelől gondolhatunk babérral koszorúzott kenyérré, másfelől azonban arra is, melynek készítményét Cato írja le s melyet: *panes mustaceine* nevez.¹ Még az istennő szobrát kente be² a magister, illetőleg promagister s azzal az ő személyes szerepe a délelőtti összejövetelen véget is ért. Most a többi tag áldozott hasonló módon tömjénnel és borral, érintéssel megszentelte a kenyeret s az előző és folyó évi termést. Befejezésül praetextában körülülték katedráikon az istennő szobrát. Majd praetextáikat letéve, nevüket jegyezték fel s azzal a délelőtti ünneplésnek vége. Mindezek tulajdonképpen csak bevezetésül szolgáltak s részben előkészületek a tulajdonképeni ünnepre, mely a második napon folyt le.

Délután folytatódtak az első napi szertartások. A fennebb idézett jegyzőkönyvben a délutáni cselekvények közös ténykedésként szerepelnek, holott másokban el van választva az, a mit a magister végzett, attól, a mit a fratres Arvales tettek, holott alapjában az utóbbiak csak ismételték amannak cselekvését. Az igazságot tehát összevetések után kell megállapítanunk.

Délután ünnepi lakoma volt, melyben a pueri patrimi et matrimi is résztvettek. A fratres megmosakodva vagy megfürödve (*loti v. a balneis*) gyűltek össze, elébb katedráikba ültek, majd cenatoria albat kapván, tricliniumaikra dülve étkeztek s ugyanezt tették a fiúk is a tricliniumok végénél katedráik-ban ülve. Az első fogás után ősi szokás szerint töm-

¹ Cato, de agricultura, 121.

Az érintés után való megszentelés gyakori a fratres Arvales szertartásában. Érintettek: fruges arridas et virides, pultes, aras, tuscanicas. Plinius szerint (hist. nat. XVIII. 7.) a fruges áldozását ősrégi istenségeknek, Numa honosította meg.

² Arra, hogy az istenek szobrainak bekenése ünnepélyes alkalmakkor általános szokás volt, Marini (p. 394.) több irodalmi vonatkozást állított össze. Legtalálhatóbbak: Tibullus 2, 2. 3. és Cicero, Verres, 4, 35.

jént, bort és terményt mutattak be áldozatul. A második fogás elköltése után a pueri és a publici az oltárhoz vonultak, a fratres pedig kenőcsöket, corona convivalist s azonkívül abroszba takargatva egy régi divatú ételfélét kaptak. Némelyik évről azt is írva találjuk, hogy rózsát osztottak ki köztük, míg a sportula, mely a 241 évet kivéve, mikor csak 25 denarius) 100 denariusból állott, egyszer sem maradt el.¹ Azután felicia kívánások közben elosztottak.²

Egy napi szünettel következett az *ünnep második és fő napja*, melynek fontosságát már az is mutatja, hogy az első időkből való, szüksézájú jegyzőkönyvek csak erre a napra szóló feljegyzéseket tartalmaznak és pedig annak is csak a délelőtti cselekményeiről, általában *in loco deae Diae* vagy — ritkán — *ad deam Diam* jelzéssel. Az ünnepség délutáni része a második napon is Rómában folyt le a magister házában, vagy az adott viszonyokhoz képest, mint már említettük, más helyen is.

A délelőtti szertartások három főcselekmény körül csoportosúlnak: ezek: *vacca alba honoraria* és *agna opima* áldozása, továbbá a *ludi circenses*.

Legelőször azonban a magister két malaczt áldozott, mely áldozatok csak a 87 évi jegyzőkönyvben vannak először említve (holott maga az áldozás ténye már az 59 évben fel van jegyezve), így: *luco coinquinandi et operis faciundi causa* vagyis a fák megnyesegetéseért, ami éppen ebben az időtájtban történt és az azzal kapcsolatos munkálatok végzéseért. A szopó malacz áldozása, kivált Ceresnek, általánosan szokás volt; Ceres pedig mindenesetre sokban rokon dea Diával. Két malaczt a kiengesztelendő cselekmény kettős volta miatt kellett áldozni.

Ennek elvégeztével ugyancsak a magister áldozott egy fehér tehent dea Dianak, kit mint felvilági istenséget fehér, s mint nőistenséget tehén áldozása illetett meg. A két áldozat bemutatása egy helyen történt, mert *ibi* kapcsolja őket össze, máskor pedig *deinde* vagy *item*, melyek a két cselekményt szintén szorosán kapcsolják s az *ibi* jelentését nem érintik, legalább is nem rontják le. Történt pedig ez a két áldozat a

¹ A sportuláról Mommsen szól *de collegiis sacerdotum Romanorum* cz. műve 109. s köv. lapjain, hol azt mondja, hogy a sportula tulajdonképen kis kosárka, melyben a nyilvános lakomákról az ételt hazavinni szokták. Átvitt értelemben jelenti azt a pénzösszeget, a melyet hús helyett ilyen alkalmakkor szoktak a népnek adni. De sohasem érthető alatta kenyér és bor, mert van rá eset, hogy sportulát, kenyeret és bort egyszerre osztottak. Már most, ha a collegium tagjai együttesen akartak étkezni, valamelyik collega vállalta el, hogy a sportulák fájében gondoskodik a lakomáról, csekélyebb összeget kérvén azon felül kenyérré és borra, ha csak azt ráadásul a magáéból nem adta. Ezek szerint a fratres Arvales sportulája is végeredményében a magisterhez került, minthogy mindig ő gondoskodott a lakomákról. Legjobban bizonyítja ezt a fennebb idézett jegyzőkönyv azon tudósítása, hogy a sportula összege s a harmadik napon felsorolt fizetendősegek összege egyezik.

A 218. évi feljegyzések *sacerdotes imperatoris Augusti* is említenek, a kik a fratres Arvalesen kívül sportulát kaptak. Hogy kik lehettek ezek, nem tudjuk; a sok hozzávetés közül említsük azt, mely szerint ezek a *sacerdotes dei Elagabali*, ámbar nyomatékos okot e feltevés ellen lehet csak felhozni.

² A jelenlevők csak akkor említettek e helyen, ha már a délelőtti ünnepségnél nincsenek feljegyezve; máskülönbben ha mindhárom napon ugyanazok vannak jelen, csak egyszer sorolják fel őket névszerint.

berek elején levő és dea Dianak szentelt oltárnál. Annyi eltérés mégis volt, hogy míg a malaczkokat magán az oltáron áldozták, addig a tehenet az oltár mellé állított tűzhelyen (*foculus*).¹ Az eltérés e helyen nincs ugyan kifejezve, de kitűnik az alábbiakból. Nevezetesen a magister a tehén feláldozása után a tetrastylumba ment és subselliumra ült.² Innen visszatérve, a malaczkok *extait* az oltáron, a tehénét a circusbán levő, pázsittal díszített ezüst foculuson helyezte el. Mivel az oltár is és a circus is a berek elején volt ugyan, de a tehén áldozása nehezen történhetett a circusbán, úgylátszik, hogy a tehén áldozása alkalmával az oltár mellett levő foculust időközben vitték a circusba s így az hordozható volt.³ Ennek elvégzésével a magister ismét visszatért a tetrastylumba, feljegyezte a fentiek elvégzését s azzal praetextáját levétvén, visszavonult sátorába.⁴

Mindez a kora reggeli órákban történt s bizonyára nemcsak a magister volt jelen, habár az áldozásokat ő végezte is s így csak ő említetik, hanem a többi fratres is, amint a továbbiakból kitűnik. Dél felé u. i. a magister is előkerült sátorából — ámbár e helyen meg őt nem említik a feljegyzések — s kollégáival együtt praetextásan a tetrastylumba ment, ahol subselliumokra ültek, majd feljegyezték: *se adfuisse et sacrum fecisse*. Ennek megtörténtével ettek az áldozati malaczkok oltárra nem tett részeiből, valamint véreből, mely utóbbiról az volt a véleményük, hogy az isteneknek kedves cselekedet.⁵ Ezzel be is végződött a cselekmények első csoportja, mely a vacca honoraria áldozásával kapcsolatosan a berek alján volt oltárnál, a circusbán és tetrastylumbán folyt le.

Következett a cselekményeknek másik csoportja, az *agna opima* áldozása körül összpontosítva. A fratres teljes díszbe öltöztek, — felvették a praetextán kívül szalagos kalászkoszorújokat is letakart fejökre — s a lictorokat helyettesítő calatorokat követve, a magisterrel és flamennel, illetőleg helyetteseikkel, felmentek a berekbe s ott hizott bárányt áldoztak dea Dianak.⁶ Az áldozás járuléka a *litatio*, vagyis annak megvizsgálása, hogy az áldozati barom belsejében nincs-e valami

¹ Ne mulasszuk el megemlíteni a két áldozat között levő azt a lényeges különbséget sem, hogy a míg a malaczkoknak engesztelő áldozatul való bemutatása kötelező áldozat, addig a tehéné önkéntes áldozat.

² Wissowa helyesen teszi hozzá, hogy itt az áldozati barmok *extait* vizsgálta meg.

³ Henzen, Acta, 23. lap. Itt jegyezzük meg, hogy az áldozati barom nemes belső részeit (*exta*) cserépfazekakban szokták az oltárra vagy tűzhelyre tenni s ezt jelenti az *extas reddere* kifejezés.

⁴ A jegyzőkönyvek csak a magisterről említik, hogy sátora volt; de bizonyára rendelkeztek ilyennel a többi fratres is, védelmiül az időjárás ellen.

⁵ A jegyzőkönyvek azt jelentik, hogy a fratres Arvales egyszer *epulati sunt*, máskor *cenaverunt*; a kettő tehát nem azonos. Ha figyelembe vesszük, hogy a berekben létük alkalmával történt az első, míg a másik Rómában, — nyilvánvaló, hogy *epulati sunt*, amikor kisebb arányú étkezés volt, vagyis amolyan kóstolgatás s csak a *cenaverunt* jelent igazi lakomát.

⁶ Hasonló, csak hogy lényesebb annál a Ceresnek szőlőnél, melyet Vergilius, Georgicon 1., 339. s köv. ír le. A praetextát előzőleg — az étkezés idejére — letették; a 218 évi jegyzőkönyvek ugyan nem említik ezt, de hogy csak tévedésből maradtatott ki, bizonyítja az, hogy a többi jegyzőkönyvben úgy van. Mielőtt tehát a berekbe felétek indultak, ismét fel kellett azt venniük.

olyan rendellenesség, a mely miatt az áldozás érvénytelen, azaz nem járhat a kívánt eredménnyel.¹

Az áldozat bemutatása után valamennyien áldoztak tömjénnel és borral.

Innen a templomhoz tértek vissza, hol az oltárt helyettesítő² asztalon agyagedényekkel végeztek valamelyes áldozási cselekményt, melyet Wissowa értelmetlen műveletnek nevez. Henzen ellenben arra utal, hogy Plinius tudósítása szerint³ Romulus nem borral, hanem tejjel áldozott, mit az általa alapított áldozásoknak az ő korában is tejjel való végzése bizonyít. Minthogy pedig a fratres Arvales kollégiümának alapítását Romulusnak tulajdonítják, ezek is bizonyára tejjel áldoztak s Plinius ő reájuk is hivatkozott, ha nem is névleg.⁴ A magister és a flamen a templom előtti pázsiton is áldoztak.

Az ezt követő cselekmény jelentése már nem világos előttünk. A jegyzőkönyv szerint u. i. az oltárhoz menvén *thesauros dederunt*. Csak annyi bizonyos, hogy pénzt helyeztek az oltárra; de hogy kiéből, mily összegűt és mi czélra, — nem tudjuk. Majd a templom ajtaja elé állottak. A magister s a flamen tömjénnel és borral áldoztak, mi közben tömjéntartót használtak s a bort *sumpuiumokkal* töltötték a poharakat helyettesítő ezüst *scyphusokba*. Ketten közülök a publicivel lementek, hogy az első napon már említett és megszentelt száraz és friss kalászokat felhozzák, a melyeket aztán a fratres egymástól bal kézzel átvevén, jobb kézzel tovább adtak, míg azok ismét a publicihez kerültek. Majd a templomba bemenvén, könyörögtek a fazekakhoz, minek végeztével azokat a templom nyitott ajtaján át kidobálták.⁵ A templomban márvány subselliumaikra leülve a publici kiosztották közöttük az első napon megszentelt panes laurealit, valószínűleg elfogyasztás végett. Emellett mindnyájan kaptak még *lumemulia cum rapinis*, melyről azonban nem tudjuk, hogy mi volt.⁶ Még az *istennők* szobrai kenték be,⁷ mire, a papokat kivéve, mindenki kijött a templomból. A papok magukra zárták az ajtót, felkö-

¹ Henzen, Acta, 29. lap, ahol az erre vonatkozó irodalmi helyek is fel vannak sorolva.

² Macrobius, Sat. 3, 11.

³ Plinius, hist. nat. 14, 88. V. ö. Henzen, Acta, 31. lap.

⁴ Ha Wissowa ezt az okoskodást elfogadja, meg kell előbb tagadnia azt a véleményét, hogy a collegium alapításának Romulusra való visszavitele nem általános hit, hanem csak Masurius Sabinus találmánya. Ezt az ellenmondást ő is érezte, s ezért *értelmetlen műveletnek* nevezte azt, a mi kétségtelenül áldozás.

⁵ Erre nézve Wissowa ellenvetése daczára, mely amúgy se vág a lényegbe (i. h. 1476. lap), legelfogadhatóbb Marquardt magyarázata (Staatsverw. III. 437. 2. jzt.), mely szerint a fazekak az oltárt helyettesítő asztalon történt áldozás után többé használhatók nem voltak s nehogy mégis *vasa pura* helyett felhasználtassanak, meg kellett őket semmisíteni. Minthogy azonban ezek *ollae sacrae*, nem lehet csak úgy rövidesen elbánni velük s ezért *veniam precati sunt* a fratres Arvales, midőn azt írják róluk, hogy *ollae precati sunt*.

⁶ Jelentésére nézve Marini sok minden lehetőséget felsorol a nélkül, hogy valamelyikre nézve meg lehetne állapodni. A *rapinae* valami fűféle lehetett, a *lumemulia* pedig vagy valami edény, amibe amazt tették, vagy pedig szintén valami fű. Ez a feltevés a legelfogadhatóbb.

⁷ Az első napon a magister házában csak egy istennő szobrát kenték be; itt azonban *deas*, tehát többet. Kiknek a szobrai voltak? — nem tudjuk; legfeljebb utalunk arra az előbbi helyünkre, ahol Ceresről és Tellusról szólottunk dea Diaval való kapcsolatban.

tötték ruhájukat s könyvüket vevén kezükbe, abból énekelve, három lépéses tánczot lejtettek. Könyvből kellett már csak azért is énekelniök, hogy semmi tévedés elé ne forduljon, a mi pedig annál könnyebben megeshetett volna máskülönben, minél kevésbé értették már ebben az időben ök maguk is ezt a nagyon is ősi szöveget.¹

A táncz végeztével beszólitották a szolgálakat, a kik a könyveket szedték el tőlük, míg a templom ajtajában felállott papok calatoraiktól koszorút kapván, elébb az oltárt érintették vele, majd az istennők szobrait koszorúzták meg. Olyan dolgok, a melyről az írók is igen gyakran tesznek említést.²

Az erre következő mozzanatot, a jövő évi *magister és flamen választását*, akár a rövidség kedvéért, akár felületességből a jegyzőkönyvek nem egyszer elhallgatják. Holott egészen bizonyos, hogy a választás mindig e napon történt, kivéve az esetleg szükségessé vált *suffectus* választását, mely bármelyik gyűlésükön történhetett.

Ezzel a templomban végeztek is. *Felicia* után lejöttek, a tetrastylumban ettek, miután elébb praetextájukat letévén, cenatoria albat vettek fel. Erre az étkezésre csak maguk a fratres Arvales jelentek meg a pueri nélkül. A 100 denariusból álló sportula átvétele és rózsák kiosztása után ismét *felicia dixerunt* s ezzel vége van a szertartások ama csoportjának, mely az *agna opima áldozása körül* összpontosult.

Hátra volt még egy harmadik csoportja a cselekményeknek, melyeknek középpontja a *ludi circenses*. A régebbi jegyzőkönyvek ezekről is csak éppen említést tesznek; a 155 évben említetnek először a *bigae*, mert addig csak a *quadrigae* és *desultores* szerepelnek. A játék kezdésére a magister adta meg a jelet, ki a *carceres* fölött levő díszhelyére ünnepi öltözetben jött: sarúban, bíbor-szegélyes tunicában és riciniummal, fejét rózsákból kötött koszorú

¹ Foglalkoztak a verssel többen, így *Mommsen*, C. I. L. I. n. 28.; ott a reá vonatkozó irodalom is össze van állítva. Ámbár értelmére nézve ma sincs még teljes, egyhangú megállapodás, — álljon itt a szöveg: *Enós Lasés iuváte* (háromszor ismétlődik)|| *nevé luaerve** *Marmá sins* (= sínas) — *incúrrere ín pleóres* (háromszor ismétlődik)|| *satúr fú* (= tuonak imperativusa, mint *δέρζυο*) *feré Mars — limén salí, sta* (= siste, trans.) *bérber* (háromszor ismétlődik)|| *semúnis áltérnei — advocápit* (= advocabit) *cónctos* (háromszor ismétlődik)|| *enós Marmór iuató* (háromszor ismétlődik)|| *triumpé*** (ötször ismétlődik)||.

* Marquardt, Staatsverw. III. 438.: *ne vél vervé* (= verber).

** Mommsen értelmezése szerint *tripudia*. Nyilván hatszor kellett volna ismétlődnie, hogy minden sorban kétszer, a sor háromszor ismétlődjék. Megfelelő fordítására nem vállalkozom; talán ilyesféle: *Minket, Larok segítsétek, Mars Te se sujs sokakat! Telj be Mars! Küszöbre fel! — ne tombolj! Minden Semon kiáltsa: Minket Mars megsegítsél! Ujjongj!*

² V. ö. Henzen, Acta, 34 lap. A régebbi feljegyzések úgy mondják el ezt a cselekményt, hogy a szobrok bekenése és megkoszorúzása egyszerre történt; hogy nem úgy volt, itt látjuk. Az eltérés oka, hogy a régebbi feljegyzések szükségességük mellett csupán a legkiemelkedőbb mozzanatokot örökítették meg.

övezte.¹ Az ünnep második napjának délelőtti napirendje ezzel teljesen ki is merítettett.

Az *ünnepek folytatása Rómában* következett a magister házában, vagy ha a körülmények úgy kívánták, valamelyik kollégánál, mint már elébb említettük. Ez a szokásos lakoma, melyre a pueri is megjelennek s az első és második fogás között végzett áldozásnál is segédkeznek. Az áldozás végeztével a fratres kenőcsöket és corona convivalist kapnak, valamint ekkor kapják kézhez a 100 denariusból álló sportulát is. A lakoma végén rózsát kapnak és *felicia* mondással eloszolnak.

Ezzel vége van a második napi szertartásoknak s a tulajdonképen való ünnepnek is.

A *harmadik napon* a magisternél (vagy más helyen) tartott lakoma keretében zárták be az ünnepet. Ez a lakoma némi eltérést mutat a többitől. Az első fogás után a magister és flamen a pueri segítségével tömjénnel és borral áldozott, míg az első napon megszentelt, a második napon kézről-kézre adott *frugest* a calatorok és publici az istennő oltárára helyezték. Ugyancsak ekkor történt, a lámpák felgyújtása után, hogy érintéssel *tuscanicas* (etruriai módra készült edényeket) szenteltek meg s azokat calatoraikkal haza küldötték. Csak ezután fogyasztották el a lakoma többi fogását, minek végeztével corona convivalist, kenőcsöket és 100 denarius sportulát kaptak.

Ugyancsak említés tételük arról is, hogy ezen a napon a pueri is kaptak sportulát, melynek összege nem igen lehet komolyan kétséges, mikor a számból X még látszik s utána még két betűre való hely volt a letörés előtt; világos, hogy csak XXV denariusról lehet szó. A befejező sorok tanúsága szerint a három napon kapott 100—100 (ill. 25—25) denariusnak megfelelő összeg erejéig lakomáztak a fratres, illetőleg pueri, ami megerősíteni látszik a 99 l. 1. jegyzetében mondottakat. Az egész ünnepet egy acclamatio zárta be, melyet a 213 évi jegyzőkönyvek örökítenek meg teljes szövegében.²

Ezzel ért véget a három napig tartó ünnep, melynek lefolyása is bizonyítja mindazt, amit tárgyalásunk legelején a kollégium eredetéről és rendeltetéséről mondtunk. Mindenesetre az olyan részek, mint a legutóbbi acclamatio is, nem folynak a kollégium eredetéből és rendeltetéséből, hanem olyan adalékok, melyek az általános szellemnek megfelelően idők folyamán ragadtak hozzá. Látni fogjuk, hogy a kollégium a császárkultuszban egyébként sem marad el a korszellem követelményeitől. De míg arra kerülne a sor, egy másik kérdéssel kell foglalkoznunk, azzal, hogy *minő viszony volt vagy lehetett a régi Ambarvalia és dea Dia ünnepe közt?*

Már elébb, mikor a májusi ünnep-évenként változó időpontjáról volt szó, említettük, hogy Mommsen szerint ez az ünnep azonos az

¹ A ricinium és toga közti különbségre lásd Henzen, Acta, 38. lap. Az ott elmondottak lényege az, hogy ez a különbség csupán a formában van meg, amennyiben emez kerek, amaz görög szokás szerint négyszögű. A különbség nem lehetett nagy a kettő között, mert a pueri egyszer *praetextati*, máskor *ricin:ati* vannak jelen s a *praetextati* kifejezés itt nem pusztán a senatori rendből való származásukat jelenti, hanem azt is, hogy tényleg praetextában voltak,

² C. I. L. VI. 2086, 16. s köv.

Ambarvaliával. Az eddig elmondottakból bizonyos az, hogy az ünnepen az áldozat pro frugibus mutatott be s az áldozásnál a *fruges aridae et virides* olyan értelemben szerepelnek egymás mellett, mint a vota annuaknál az előző évi fogadalmak beváltása mellett az új évre fogadottak. Időpontja is arra az időre esik, melyben a mezei naptárak szerint: *segetes lustrantur*.¹ Ez a lustratio pedig abban áll, hogy egy vagy több áldozati barmot a lustrálandó terület körül vezetnek.² Lényegileg ez az eljárás az állami ünnepnél, az Ambarvaliánál, a melyet onnan neveztek *quod arva ambiat victima*. Talán nem véletlen, hanem magát a lényegét érinti Macrobius és Varro egy-egy alább idézendő helyének a szavakban is egyezése.³ Macrobius így ír: *Ambarvalis hostia est . . . quae rei divinae causa circum arva ducitur ab his, qui pro frugibus faciunt*. Varro idevonatkozó hely: *fratres Arvales dicti, qui sacra publica faciunt propterea ut fruges ferant arva*. De irodalmi adatokból még többet is megtudunk. Festus u. i. ezt mondja:⁴ *Ambarvales hostiae dicebantur, quae pro arvis a duobus fratribus sacrificabantur*. Az kétségtelen, hogy a *duodecim fratribus* irandó helyesen, mert már a *fratres* kifejezés is igazolja, hogy itt egyedül a fratres Arvalesről lehet szó, mivel más papi testületről, melynek tagjai *fratres* lettek volna, semmi tudomásunk nincs s ilyen nem is volt.

Az *Ambravalia* napja is május 29. De nemcsak az ünnep lényege, és ideje esik össze a sacrum deae Diaevel, hanem annak *helye* is. Nevezetesen az ager Romanus idővel annyira kiterjedt, hogy az ünnepet a régi módon, azó szerint végrehajtani, nem lehetett. Így tehát a szűkebb értelemben vett ager Romanus *egy-egy pontjain* tartották meg. Egy ilyen helyet Φῆστοι néven említ Strabo⁵ s azt mondja, hogy az 5—6 mértföldjelzők között volt s ott a ἱερομνήμονες (= pontífices) tartották ünnepet; mi hozzátehetjük: míg az ager Romanus egy más helyén, a mely szintén az 5—6 mértföldjelző kö között volt a fratres Arvales. Amikor tehát van bizonyítékunk arra, hogy nemcsak az ünnep rendezői, illetőleg az áldozat végrehajtói és annak időpontja egyezik, de még az ünnep helye is — lehetetlen el nem fogadnunk azt a Mommsentől felvetett tételt, hogy a két ünnep azonos. Nem mulasztjuk el azt a felvilágosító magyarázatot, hogy a *dea Dia* ünnep nem egyedül felel meg a *köz-társaság korabeli egész Ambarvalianak*, hanem mivel az a később korban az ager Romanus különböző pontjain más-más papi testület által végeztetett ugyanazon a napon, ez a *dea Dia* ünnep a több részből álló császárkori Ambarvaliának egy része csupán, de oly része, melyben az egésznek minden sajátsága meg van.

Ha ez igaz, a minthogy semmi sem bizonyítja az ellenkezőjét, akkor a *collegium fratrum Arvalium* a Kr. e. 36—30 évek közötti reformálása sokkal nagyobb jelentőségű, mint eddig általánosan hitték. Nevezetesen nem pusztán ennek a kollégiumnak reformálásáról van, vagy lehet szó, hanem a Rómában levő és a mezei kultusszal

¹ C. I. L. I. 2. kiad. p. 280.

² Cato, de agricultura, 141.

³ Macrobius, Sat. III. 5. 7. és Varro, de ling. lat. V. 85

⁴ Festus ep. p. 5.

⁵ Strabo, V. 230.

kapcsolatban álló összes collegiumoknak a munkamegosztás céljából egy közös, az idők folytán megnagyobbodott, célra való szervezéséről. Ez a közös cél a régi Ambarvalia megtarthatása. Azt nem lehet még ma megmondanunk, hogy erre a célra mely papi testületek vonattak közös munkára. De az bizonyos Strabo idézett helye után, hogy a pontifices benne voltak. Ez nem is lehet meglepő akkor, ha elfogadjuk, hogy a fratres Arvales kollégiumának újjászervezésében Augustus intenczióinak végrehajtója Cn. Domitius Calvinus, ki a száműzetésben élő M. Aemilius Lepidus pont. max. helyettese ebben a hivatalában. A már meglevő és már alapjában egy célú papitestületeknek ilyen célra, egyetlen alkalomra és csak lényegileg, de egyáltalán nem formailag való egyesítésének feltevése ellen annál kevésbé lehet valamit ellene vetnünk, mert azok így is megtartották önálló szervezetüket és önálló szertartásaikat. Csupán az a változás történt, hogy most már nem az a feladatuk, a minek amúgy sem tudtak megfelelni, hogy az egész ager antiquus Romanust felöleljék, hanem annak egy-egy pontján kellett áldozniok és a szokás által szentesített saját szertartásaikat végezniök. Ilyen ünnepek voltak még a *Terminalia*, *Robigalia*, melyek szent helyei szintén a várostól 5—6 mértföldjelző kőnél voltak, melyek szintén részei ezek szerint az újmódi Ambarvalianak.

És még csak egyet! A collegium fratrum Arvaliumról sokan azt állítják, hogy a köztársaság vége felé lehanyaglott. A fennebbiek után ez természetes lehet, mert nem tudott egyetlen hivatásának megfelelni a nagy kiterjedés miatt. Mert eredetileg magának is az egész határt kellett megszentelnie. Az újjászervezés alkalmával azonban egy meghatározott kisebb területet kapott, a már ismertetett *lucus deae Diae*. Itt rendezkedett be s minthogy örök időkre volt szánva itt lakozása, kezdte meg a fasti és az évi események márványba vésését.

Augustus tehát a 36—30 években s a közvetlenül ezt követő években egy nagyszabású vallásügyi politikát hajtott végre, melyet eddig részleteiben ismertünk csak, de nem az egész vallásügyet átfogó nagy és általános jelentőségében. Pedig egészen meg kellene ismerünk, hogy legalább egygyel több pontban természetes magyarázatát találjuk, mai tudásunk mellett igen sokban nem eléggé indokoltnak látszó politikai sikereinek.

Az elébb tárgyalt áldozaton kívül másokat is mutattak be a fratres Arvales, illetőleg az ő nevükben a magister és flamen, vagy a calatorok és publici. Engesztelő áldozatok ezek s vagy évenként ismétlődő okból történtek, vagy pedig egyes adott esetekben váltak szükségessé. Közös okuk abban a tilalomban van, hogy a római vallásos életből a vasnak használata kizáratott, sőt nemcsak szertartásoknál használni nem volt szabad, de egyáltalán szentelt helyre bevinni sem. Továbbá a dea Dia berkére is áll a törvény, hogy nemcsak a berket nem szabad megsérteni, hanem akármiféle, a berekhez tartozó tárgyat elvinni sem valamint a fák levágása is csak az évi rendes áldozás alkalmával volt szabad.¹

Már most lehetetlen volt ezeket a törvényeket kisebb-nagyobb mértékben meg nem sérteni. Mert a mióta az évi naptárt és az évi

¹ A mint a Spolegium melletti szent berekre nézve állott ez a törvény. *Bor-mann*, E. *Miscellanea Capitolina*, 5. s. köv. I.

eseményekről szóló feljegyzéseket magában a berekben — vagy épen a tetrastylumban — márványba vésték, nem lehettek el a vas használata nélkül. Ez a márványba vésés egyszer szokott évenként történni és pedig olyan módon, hogy az előző évre vonatkozóan az év első hónapjaiban végezték s mindig annak az évnek a feljegyzéseivel, legvégül, említették *ob ferrum inlatum scripturae et sculpturae causa* és *ob ferrum elatum* végzett engesztelő áldozatokat is, mely évre a feljegyzések vonatkoznak. Az erről szóló feljegyzések először a 80 évek végén fordulnak elő, de némely nyomok alapján Henzen bizonyos joggal tételezi fel, hogy már elébb és pedig az 59 év után kezdték feljegyezni.¹ Ebből azonban semmiesetre sem következik az, hogy már elébb és pedig kezdettől fogva nem történtek ilyen engesztelő áldozások, hanem csak az, hogy a régebbi szüksézájú feljegyzésekbe nem vették fel.

Az engesztelő áldozatot ritkán mutatta be maga a magister, kinek hivataloskodási évről szólnak a feljegyzések. Rendesen calatorjával végeztette el, kinek a publici segédkeztek. A fratres nem jelennek meg.

Amikor maga a magister végezte az engesztelő áldozatot, a jelenlevők közt szerepelnek bizonyos emberek, *a sacris*, vagy *a sacris domini nostri*.² Kik ezek és mi keresni valójuk volt a fratres Arvalis áldozásánál, nem tudjuk, miként elébb nem tudtunk feleletet adni arra, hogy kik azok a *sacerdotes imp. Aug.* Ezekről is csak annyit tudunk, hogy jelen voltak, de csak a 220 évről szóló feljegyzések említik először. A publicus commentariensis jelenléte nem lephet meg s ha itt-ott külön is megemlítik, nem feltűnőbb annál, mint mikor hallgatnak róla.

Áldoztak pedig: *porcis et agnis, struibus fertisque*, mi ősrégi áldozási mód.

Ezek az engesztelő áldozatok egy fokon állanak a májusi ünnep második napján reggel szokásos *porciliae piaculares* áldozásával, melyet a magister *luci coinquendi et operis faciundi causa* végzett.

Az évenként rendszeresen elvégzett ily áldozások mellett rendkívüli alkalmakkor is történtek *engesztelő áldozatok*, melyek a kiengeztelendő cselekmény nagysága szerint lehetnek *piacula minora* és *piacula maiora*.

A *kisebb engesztelő áldozatokat* mindannyiszor bemutatták, valahányszor a berekben egy fának az ága letörött vagy maga a fa dőlt ki a vénségtől, vihartól vagy vi maiori (villám?) s azt nem ott benn a berekben használták fel áldozási czélokra, hanem eltávolították. Mert a berekben való felhasználásról is tesznek említést a feljegyzések a Kr. u. 14 évből. Ennek következtében engesztelő áldozatra nem volt szükség s arról ezen a helyen nincs is szó, míg más helyen mindig említik az engesztelő áldozatot is a magister jelentésével kapcsolatosan hozott határozatokban. A határozatban kimondott áldozatot néha a magister mutatta be, de többször calatorjával végeztette s ennek most is a publici segédkeztek, mint a vas beviteleért és kihozataláért bemu-

¹ Henzen, Acta, 128. lap.

² C. I. L., VI. 2105, 11, és 2107, 24.

tatott áldozatokban. Abban is megegyeznek azokkal, hogy *porcis et agnis, struibus fertisque* áldoztak.

Ilyen kisebb engesztelő áldozatot mutattak be a calator és publici utján a 69 évben. Ennek okát azonban nem ismerjük. Mindössze annyi állapítható meg, hogy valamely tévedésért történt, melyet — talán a májusi ünnep második napján tartott circusi játékok alkalmával a kékbe öltözöttek csoportja követett el.¹

Nagyobb és rendkívülbb esetek *nagyobb engesztelő áldozatot* követeltek, mikor nem lehetett *porcis et agnis, struibus fertisque* áldozni és csak dea Diának, hanem illő módon *valamennyi*, a berekben tisztelt *numennek*.

Ilyen eset a 183 évtől van feljegyezve:² *in luco deae Diae Q. Licinius Nepos magister operis in chaudi causa, quod in fastigio aedis deae Diae ficus innata esset, eruendam et aedem reficiendam, immolavit suovetaurilibus maioribus;*³ következik az áldozatok felsorolása. Ugyanolyan s alább részletezendő módon áldoztak a munka bevégeztével is. Valóságos megtisztító áldozatok s ezeket *lustrum missum*nak hívják. Mert a feláldozandó barmot elébb a megtisztítandó terület körül vezették, az egykorú festmények tanúsága szerint úgy, hogy elől a disznó, utána a juh és végül a bika ment. Kezdődött pedig a *suovetaurilibus maioribus* bemutatásával, mely abban tér el a *suovetaurilia minoratól*, hogy már felnőtt barmokat áldoztak, míg emenneél szopósokat. Ezt követi egy sor áldozat a különböző istenségeknek, melyek sorát dea Dia nyitja meg, kinek két tehenet áldoznak; őt követi *Janus pater* két kos, *Jupiter* két hosszúgyapjas, azaz nem nyírott berbécs, *Mars* két ugyanolyan kos, *Juno deae Diae* két juh, *sive deus, sive dea*⁴ két juh, *Virgines divae*⁵ két juh, *Famuli divi*⁶ két berbécs, *Lares* két berbécs, *Mater Larum* két juh, *sive deus sive dea in cuius tutela hic lucus locusve est* két juh, *Fons*⁷ két berbécs, *Flora* két juh, *Vesta* két juh, *Vesta mater* két juh, *Adolenda, Commolanda, Deferunda* két juh áldozattal. A *Caesareum* előtt az eladdig *divusnak* nyilvánítottaknak áldoztak 16 berbécsset (ennyien is voltak).⁸

A 218 évi feljegyzések ezen hiányosak ezen áldozatra vonatkozóan s maga az ok sem állapítható meg. Egyébként úgy látszik az áldozások teljesen azonosak az elébbivel.⁹

Némi, de nem éppen lényeges eltérést mutat a 224 évi eset.¹

¹ C. I. L. VI. 2051. II. 14—15. V. ö. Henzen. Acta, 10. I.

² C. I. L. VI. 2099. I. 20. s. köv.

³ Ez a hely bizonyítja legjobban, hogy dea Dia temploma nem a berekben levő kerek épület volt, melyet mi *Caesareum*nak nevezünk, mert *fastigiumot* inkább a négyszögletű épületnél említenek.

⁴ A 224. évben két berbécsset áldoztak neki, ebből arra lehet következtetni, hogy ott, hol a *nemet* nem ismerték, váltakozva egyszer him, máskor nőstény állatot áldoztak.

⁵ Kik voltak nem tudjuk, valószínűleg *Nymphae*. V. ö. Henzen, Acta, 145. I.

⁶ Ezekről sem tudunk többet; tán *Faunusok*. V. ö. Henzen, i. h.

⁷ A rómaiknál minden forrás szent.

⁸ A 224 évben már 20 *divus* van s ugyanannyi berbécsset is áldoznak, *Divus Julius* (*Caesar*) egyszer sincs közéjük számítva, még a *gens Juliára* vonatkozó ünnepekkor sem.

⁹ C. I. L. VI. 2104. I. s. köv.

Ekkor az adott okot a szent cselekményre, hogy a berek fái villámcsapás érte.

Ez alkalommal nagyrészen azoknak az istenségeknek áldoznak mint 218-ban: eltérés abban van, hogy:

a) megemléstetnek az *arae temporales*, a melyeken az egyes istenségeknek az áldozatot bemutatták, mivel csak a dea Dianak és a divinek szóló áldozatok voltak bemutatathatók, dea Dia temploma, illetőleg a Caesarum előtt, míg a többi istenségeknek egyes oltárokon kellett azokat bemutatni;

b) *Summanus paternek* is áldoznak két fekete berbécszet és pedig azért, mert a villámcsapás éjjel történt;

c) az uralkodó császár *geniusának* is áldoznak egy bikát;

d) *Adolenda*, *Coinquienda* szerepelnek két juh áldozásával a 283 évi *Adolenda*, *Commolanda Deferunda* helyett, — bizonyítván, hogy bármennyi névvel hivatik fel a végzendő munka szelleme, azért *egy numen* az, a kinek két juh áldozása jár;²

e) Mars neve itt Mars pater Ultor, valószínűleg, hogy megkülönböztessék attól a Marstól, kinek a *suovetaurilia* szólott.

A szóban levő istenségek mind a *diī indigetēs* köréből valók s a capitoliumi triász hiányzik belőle. Sajátságos, hogy nem szerepel Quirinus, mit pedig joggal várhatnánk. Az istenségek sorát Janus nyitja meg és Vesta zárja be, ez az állandó és törvényszerű felsorolás.³ *Vesta mater* mellett szerepel még *Vesta deorum dearumque*, hogy miért bizonyára maguk sem tudták volna magyarázatát adni.

Az itt felsorolt ténykedéseken kívül volt még a collegium fratrum Arvalium tisztének egy egészen más ága is, amely sokkal nagyobb mértékben vette igénybe ténykedését s ez a *császárkultusszal kapcsolatos* igen nagyszámú áldozatoknak különböző címeken való végzése. A római császárok istenítése már Augustus korába visszanyúlik, a mire az első lökést C. Julius Caesar divussá avatása adta meg. De az élő császárok kedvéért, illetőleg az ő jóvoltukért is az összes római papi testületek végeztek bizonyos vallásos ténykedéseket. A fratres Arvales ez irányú s a feljegyzések alapján megállapítható nagyszámú ténye két általános csoportba osztható. Egyik csoportba tartoznak azok a vallásos cselekmények, melyek *fogadalmak beváltásából állanak*, a másik csoportba pedig azok, melyek kifejezett *fogadalmon nem alapulnak* ugyan, de azért meghatározott, vagy meg nem határozott időben végrehajthatnak.

Első helyen állanak tehát az évenként megújított fogadalmak, melyek *pro salute imperatoris* szólottak s melyeknek eredete a város 724 (Kr. e. 30.) évére vezethető vissza,⁴ s a *pro salute rei publicae* januárius 1-én tenni szokott fogadalmak helyébe lépnek. A fogadalmak tételéről és beváltásáról részletesen értesítenek a Domitianus korából való jegyző-

¹ U. o. 2107. 1. s. köv.

² Wissowa más nézetén van. Ő azt mondja, hogy a fügefá levétele (*deferre*), szétdarabolása (*commolere*) és elégetése (*adolere*) alapján egyetlen cselekvés és így ezért jár csak 2 juh.

³ Cícero, de natura deorum, II. 67.

⁴ Dio, 51, 19.

könyvek.¹ Az itt teljes leírást összevetve a más évekből fennmaradt részletekkel, a következő képet nyerjük:

A magister az egyik capitoliumi templom előcsarnokában tartott ünnepi ülésen jelentést tett:

cum dii immortales . . . vota . . . quae pro salute . . . suscepta erant exaudierunt, convenire collegio priora solvere et nova nuncupare.

Erre következett a határozat, azaz, hogy a tett fogadalmak beváltandók és megújítandók. Erre a magister a templom előtti téren levő tűzhelyen tömjénnel és borral áldozott; majd *mola cultroque* az áldozati barmok vezettettek elő. Miután megáldozták a megáldozandókat, új fogadalmat tettek.²

Az áldozati barmok, bikák és tehenek, az istenség neme szerint. Minden istenségnek egyet áldoztak, ha csak egy személyért szólt a fogadalom, ellenben kettőt, ha az uralkodón kívül annak feleségeért, a trónörökösért, vagy a császár gyermekeiért is szólt a fogadalom. Azonban van eltérés is. Domitianus és Severus Alexander korában ez utóbbi esetben is csak egy barmot áldoztak az egyes istenségeknek.

A *vota annuaval* kapcsolatosan szólanunk kell azokról is, melyeket az év közben meghalt uralkodó utódjáért fogadtak. Az év elején tett fogadalmak a császárnak évközben történt halálával tárgylalánokká váltak s így az új uralkodóért új fogadalom vált szükségessé. Ezt rendszeren a trónralépés után néhány nappal fogadták ugyan fel, de ünnepélyes kihirdetése mégis csak a következő januárius 3-án történt.

Ilyen esetekre a feljegyzéseinkben nem egy példa van. Így az évközben császárrá lett Galbát 69 januárius 14-én ismerte el a senatus s januárius 30-án áldoztak a fratres Arvales az ő jóvoltáért.³

Pertinax jóvoltáért, ki a 192 év utolsó napján lépett trónra, a következő év januárius 12-én fogadtak áldozatokat és pedig nemcsak egy évre, hanem a következő *tíz évre* is. Ezek a *vota decennalia* — a *vota annua* mellett — megismétlődnek Elagabalus és Gordianus trónraléptekor.⁴ Elagabalus esetében azonban nem pusztán az ő személyéért, hanem Julia Maesaért, nagyanyjáért is tettek fogadalmat, — de ez utóbbiért csak *vota annua* szólt, míg a *vota decennalia* pusztán a császár jóvoltáért. Ezt megelőzőleg a császárt a fratres Arvales cooptálták.⁵

Az itt felsorolt összes áldozatok mindenben egyeznek az előzőkkel.

Egyes rendkívüli alkalmakkor is fogadtak a császár jóvoltáért áldozatokat, melyek azonban úgy látszik, később állandókká lettek. Ilyenek a 86, 87, 89 és 90 évekből maradtak ránk.⁶ Ezekben a császár úgy dicsőítetik, mint *ex cuius incolumitate omnium salus constat*. Okát azonban ezeknek a votanak megállapítani nem lehet; annál feltűnőbb,

¹ C. I. L. VI. 2065. I. 1. s köv. (87-ből) és 2067. s köv., majdnem szóról-szóra egyező szöveggel.

² A formula nyelvére nézve lásd Mommsen megjegyzéseit, Eph. Epigr. IV. p. 225—226.

³ C. I. L. VI. 2051., 46. s köv.

⁴ U. o. 2104. b. 31. s köv. és 2113. 2. s köv.

⁵ Henzen, Acta, 100.

⁶ C. I. L. VI. 2064. 35. s köv., 2065. 70. s köv., 2066. 26. s köv. és 2067. 35. s köv.

hogyan éppen január 22-én, vagyis a *ludi Palatini* napján fogadtattak fel,¹ egyedül Jupiter Capitolinusnak.

Meglehetősen nagy számmal fordulnak elő ezenkívül *vota*, valamely rendkívüli eset, mint a császárné szerencsés szülése, összeesküvés felfedezése, a császár hazaérkezése, győzelmes hadjárat stb. alkalmából. Az eset rendkívüli jelentőségét kiemelni, kivált az istenségek számának szaporításával tudták.²

Az utolsó ilyen fogadalom a 214 évből származik, mikor Septimius Severus a hajótörés veszedelmétől szerencsésen megszabadult.³

Vespasianus koráig van még a *fratres Arvales* áldozatainak egy külön csoportja, a mely nem alapszik sem egy alkalomra szóló, sem rendszeresen megújított fogadalmon. Így október 12-én *ob Augustalia* a Palatinuson *in templo novo* áldoztak *divus Augustus* emlékezetére, de nemcsak neki, hanem a többi *divus*nak és *divan*ak. Ezt az áldozatot minden évben megújították, de minden fogadalom nélkül.⁴

Hasonlóképpen áldoztak az uralkodók és házuk tagjainak születésnapján minden évben, valamint Nero adoptioja és Livia consecratioja emlékére Claudius uralkodása alatt. Ha még megemlítjük, hogy hasonló áldozatok bemutatása szokásos volt még az *imperium*, *tribunicia potestas*, *consulatus*, különböző papi hivatalok átvétele, *pater patriae* stb. czimek elnyerése alkalmával, csak a legfőbb és legáltalánosabb eseteket soroltuk fel azok közül, melyek jogczimúl szolgáltak ilyen áldozatok bemutatására,⁵ melyek mindig bikából, illetőleg tehénből állottak. A mint már említettük, mindezeknek véget vetett Vespasianus, mennyiben a szokásos és itt felsorolt áldozatok egy részét még 81-ben megtaláljuk ugyan, de azután többé nem.⁶ Csak a rendszeres fogadalmon alapuló áldozatok maradtak meg és hajtottak végre azután is. Ez a változás nem áll magában s talán helyes uton járunk, mikor nem annyira Vespasianus szerénységében, mint inkább az áldozásokkal járó kiadások nagyságában keressük az okot, mely arra indította, hogy azok számát lehetőleg csökkentse.

Befejezésül említjük meg azt, hogy a 81 évből való feljegyzések őrizték meg az újonnan épült Colosseumban a *fratres Arvales* számára fentartott helyeket.⁷

Buday Árpád.

¹ A *vota* beváltásáról nincs említés. Az okra nézve Henzennek az a feltevése (*Acta*, p. 110.), hogy Domitianusnak a dákok elleni hadjárata miatt történt.

² C. I. L. VI. 2074. I. 32.; 2086. 22. s. köv. Mommsen ebből arra következtet, hogy itt egy állandó istenkörrel van dolgunk. Állítása kellő beigazolást nem nyert és aligha is fog nyerni. A Trajanus hadba indulásakor Hercules Victor-nak *taurís* áldozásról van említés, de a többi istenségnek csak egy-egy áldozati barom szólott, s így valószínűleg ez a többesszám is csak tévedés.

³ C. I. L. 2103. b.

⁴ Henzen, *Acta*, 50. lap.

⁵ A részletes felsorolás nem eléggé indokolt, mivel semmi különös sajátosságuk nincs és a collegiumra nézve semmi sajátos vonatkozásban nem állanak. Részletesen felsorolva lásd Henzen *Acta*, 50—58. l.

⁶ C. I. L. VI. 2060. 27. s. köv.

⁷ C. I. L. VI. 2059. 25. s. köv. V. ö. Hula, *Arch.-epigr. Mitt.* XVII. 70. lap, 1 jzt.